

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АЗОВЦЕВА СОФІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.161.2-5.09

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ СЮЖЕТИ
У БАРОКОВОМУ ПРОПОВІДНИЦЬКОМУ ДИСКУРСІ
(КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН СТАВРОВЕЦЬКИЙ
ТА АНТОНІЙ РАДИВИЛОВСЬКИЙ)

Спеціальність 10.01.01 – українська література

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії української літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, доцент
Матушек Олена Юріївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, професор, завідувач
кафедри історії української літератури.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
Пелешенко Юрій Володимирович,
Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка
НАН України, провідний науковий співробітник
відділу історії української літератури;

кандидат філологічних наук, доцент
Помазан Ігор Олександрович,
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»,
завідувач кафедри українознавства.

Захист відбудеться «___» лютого 2018 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.07 в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майд. Свободи, 4, ауд. 6-85.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майд. Свободи, 4.

Автореферат розіслано «___» січня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Кисіль В. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Проповідь XVII століття нині стає об'єктом багатьох досліджень не тільки вітчизняних науковців, але й зарубіжних. До найгрунтовніших розвідок, присвячених історії української барокової учительно-ораторської прози, належать роботи В. Крекотня, архієпископа Ігоря Ісіченка, Л. Ушкалова, І. Чепіги. Особливостям стилю, тематиці та проблематиці, художньо-образній системі проповідей окремих авторів були присвячені наукові праці таких літературознавців, як О. Матушек, Т. Трофименко, Б. Криса, О. Максимчук, О. Новик та ін. На риторичному аспекті казань зупинялися у своїх дослідженнях Т. Левченко-Комісаренко, О. Циганок, З. Куньч. Вивченням специфіки української барокової проповіді займалися й закордонні вчені: Л. Сазонова, Джованна Броджі Беркофф, М. Кучинська, А. Новак, Д. Фрік, М. Корзо та ін.

Останніми десятиліттями проповідницька спадщина Антонія Радивиловського та Кирила Транквіліона Ставровецького привертає дедалі більшу увагу науковців. Однак, незважаючи на існування великої кількості розвідок, присвячених вивченню проповідей цих барокових письменників, не всі їхні тексти проаналізовано на достатньому рівні. Відтак існує потреба переглянути проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського й акцентувати увагу на їх біблійній основі.

Актуальність дослідження зумовлюється, з одного боку, відсутністю системного літературознавчого аналізу творчості проповідників у контексті тогочасної культури, зокрема збірок «Євангеліє Учительне» і «Вінець Христов», а з другого, – тенденцією до формування в сучасній українській філологічній науці нової моделі літературного процесу Х–XVIII ст. й необхідністю перегляду традиційних оцінок барокового проповідництва XVII ст. Адже важливим є створення об'єктивної концепції історії вітчизняної літератури досліджуваного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане на кафедрі історії української літератури Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна і є частиною проекту «Поетика української літератури XVII століття» (номер державної реєстрації 0108U0040083 УкрНТІ). Тему роботи затверджено на засіданні Бюро наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» 16 жовтня 2012 року (протокол № 4).

Мета роботи полягає в аналізі особливостей тлумачення євангельських оповідань у казаннях Антонія Радивиловського зі збірки «Вінець Христов» та проповідях із «Євангелія Учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

– дослідити основні етапи розвитку української проповіді XVII століття та її художні особливості;

– здійснити огляд історико-літературних праць XIX–XXI століть, у яких досліджено творчість Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського;

- проаналізувати художнє значення євангельського матеріалу в проповідях Кирила Транквіліона Ставровецького;
- визначити особливості тлумачення євангельської притчі в проповідях із «Євангелія Учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького;
- дослідити способи тлумачення євангельського матеріалу та його роль у структурі казань Антонія Радивиловського («Вънець Христов»);
- вивчити біблійні джерела аргументації в казаннях Антонія Радивиловського;
- з'ясувати євангельську основу емоційної та естетичної персвазії у казаннях Антонія Радивиловського.

Об'єктом дослідження обрано проповіді з «Євангелія Учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького та казання Антонія Радивиловського зі збірки «Вънець Христов».

Предметом дослідження є специфіка тлумачення євангельських сюжетів у проповідях Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського.

Методи дослідження базуються на поєднанні описового, типологічного, семіотичного та дискурсивного підходів. У першому розділі використано загальнонаукові методи систематизації матеріалу. Типологічний аналіз у сполученні з описовим методом дозволив визначити характерні ознаки проповідей нового й старого типів в українській бароковій літературі. Особливості подання проповідниками біблійного матеріалу проаналізовано за допомогою методів, окреслених у працях Т. А. ван Дейка, Ю. Лотмана, Х. Перельмана, В. Шміда, В. Лукіна та ін.

Наукова новизна полягає у дослідженні способів коментування Святого Письма у проповідях як початку, так і другої половини XVII століття. Вперше прокоментовано деякі проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького («Повчання у неділю Святого Посту», «Повчання в неділю про блудного сина») та Антонія Радивиловського («Слово друге на неділю п'яту після сходження Святого Духа», «Слово друге на неділю десятую після сходження Святого Духа», «Слово друге на неділю третю після сходження Святого Духа», «Слово друге на Вознесіння Господнє»); досліджено нові способи тлумачення євангельського матеріалу в структурі проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського; визначено особливості тлумачення євангельської притчі із «Євангелія Учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького; з'ясовано євангельську основу емоційної та естетичної персвазії в казаннях Антонія Радивиловського.

Теоретичне значення дослідження полягає в узагальненні й систематизації методологічних засад української проповіді XVII століття, обґрунтуванні її жанрових ознак (гомілія й казання) в історико-культурному й суспільно-політичному контексті, окресленні інтерпретаційної стратегії проповідників щодо текстів Святого Письма.

Практичне значення роботи. Результати дисертації можуть бути використані як матеріал для лекційних курсів з історії української літератури у вищих і середніх навчальних закладах, при розробці спецкурсів та спецсемінарів із проблем українського бароко, при написанні курсових, бакалаврських та

магістерських робіт, а також при створенні навчальних курсів із суміжних дисциплін – історії України, релігієзнавства, культурології, філософії.

Особистий внесок здобувача. Робота виконана самостійно, без залучення співавторів.

Апробація результатів дослідження відбулась у формі доповідей на таких наукових конференціях: XXIII Міжнародна наукова конференція ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (23-25 червня 2014, Київ), III Міжнародна наукова конференція «Українська мова і культура: здобутки та перспективи» (25-26 лютого 2016, Київ), Міжнародна наукова конференція «Езици, культури, комунікації» (3-4 червня 2016, Велико Тирново, Болгарія), Міжнародний науковий симпозіум «Сучасна славістика між традицією та інновацією» (24-26 травня 2013, Клуж-Напока, Румунія), Міжнародний науковий симпозіум «Umetnost i kontekst: Religija u umetničkim delima» (25 вересня 2015, Ніш, Сербія), Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасне українознавство: здобутки і перспективи» (22-23 березня 2012, Київ), підсумкова конференція аспірантів та здобувачів філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (18 березня 2016, Харків).

Дисертація обговорена й рекомендована до захисту на засіданні кафедри історії української літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, протокол № 9 від 18 березня 2017 року.

Публікації. Результати дослідження представлено в семи одноосібних публікаціях, з-поміж яких п'ять статей опубліковано в наукових фахових виданнях, одна – у закордонному фаховому періодичному виданні та одна праця апробаційного характеру.

Структура та обсяг роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 267 позицій. Загальний обсяг роботи становить 208 сторінок, із них 166 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, окреслено вихідні дані для її розробки, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання студії, її зв'язок із науковими програмами, практичне значення одержаних результатів.

У **першому розділі** «Історико-літературні засади дослідження» проаналізовано історичні й суспільно-політичні події та висвітлено становище, в якому опинилася православна церква в кінці XVI – на початку XVII століття, а також досліджено обставини, котрі вплинули на розвиток української проповіді як жанру – від гомілії до тематичного казання.

До XVII століття проповідь в Україні не була сформованим літературним жанром. До того часу казnodії укладали твори за зразком грецьких святоотцівських повчань. Це були збірники проповідей на неділі й святкові дні всього року. Такими вважаються «Златоуст» і «Торжественник», які мали мінейний тип і становили збірки повчань, призначених для важливих та урочистих церковних днів року.

Метою тогочасної проповіді було дати реципієнтові моралізаторську настанову шляхом послідовного тлумачення євангельських текстів. Друкований вигляд такі повчання отримали у формі учительних євангелій, хоча до того існували як рукописи. Це був другий тип систематичних збірок проповідей, укладених за календарним принципом для євангельських читань. Типовою формою проповіді в учительних євангеліях була екзегетична гомілія, яка послідовно пояснювала євангельський уривок, що зачитувався на літургії. Вона передбачала поєднання біблійної екзегези з висновуваною з прочитаного тексту моральною наукою, виконувала функцію викриття вад, засудження гріхів і формувала у свідомості слухачів ідеал праведного життя на основі біблійних узірців.

Окрім того, до найвизначніших рис учительних євангелій належать чітка систематичність і традиційність структури; сталість джерельної бази, що спричинила змістову схожість творів і вплинула на форму повчань, котра (форма) практично до початку XVII століття залишалася консервативно-традиційною, близькою до візантійської проповіді. Підставою для впорядкування таких збірок була календарна схема церковного року.

Популярність учительних євангелій на східнослов'янських землях Речі Посполитої дослідники пов'язують із різкою потребою у проповідницькій літературі та пошуків зацікавленості релігійними питаннями серед широких верств суспільства.

«Учительне Євангеліє», яке суттєво вплинуло на подальший розвиток української проповіді, приписують авторству константинопольського патріарха Калліста. Аналіз художніх особливостей цієї збірки знаходимо в працях С. Маслова, який наголошував на тому, що «проповіді здебільшого становлять тлумачення відповідного для цього дня євангельського тексту й лише в деяких випадках містять розвиток якої-небудь повчальної теми, пов'язаної безпосередньо з євангельським читанням»¹.

На початку XVII століття вийшов друком переклад «Учительного Євангелія» Калліста «простою мовою», виконаний Мелетієм Смотрицьким. Найвиразнішими рисами цього перекладу були спроба надати збірці практичності, прагнення автора наблизити твір до слухача, а також тяжіння тексту до західного типу проповіді через введення відповідного недільного або святкового євангельського уривка (асоціативно нагадує західну постиллу). Окрім того, помітна тенденція до узагальнення, абстракції. Варті уваги стилістичні трансформації, за допомогою яких Мелетій Смотрицький намагався змінити спосіб подання тексту, котрий би призначався не тільки для індивідуального, а й для масового читача². І, безперечно, важливим для розуміння матеріалу реципієнтами стало введення перекладачем метатекстових сигналів, цитат, пояснень. Заслугою письменника є те, що перекладений «простою мовою» Каллістів твір оприявнив особливості релігійно-культурної ситуації на руських землях початку XVII століття, зокрема зростання ролі проповідництва в щоденному патріархальному житті.

¹Маслов С. Кирилл Транквиллион-Ставроецкий и его литературная деятельность. Київ, 1984. С. 83–86.

²Чуба Г. «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури // Київська академія. 2006. Вип. 2–3. С. 11.

Наступне перевидання книжною українською мовою «Євангелія Учительного» Калліста належить Петрові Могили. Переклад збірки мав суто практичну мету – зробити зміст Євангелія максимально доступним, зрозумілим для читача (слухача). Проповідник здебільшого дотримувався лінійного тлумачення тексту: кожен розділ починався з євангельського уривка, далі йшов детальний переказ притчі, епізоду або оповідання з послідовним тлумаченням кожної фрази. Закінчувалася проповідь висновком повчального змісту.

Відрізняють «Учительне Євангеліє» 1637 року від попередніх збірок такого типу коментарі Петра Могили на маргінесах. Це короткі нотатки-доповнення до основного змісту проповідей. Із огляду на те, що пізніший переклад «Учительного Євангелія» за жанровими особливостями усе ще тяжів до гомілійного, про авторську інтерпретацію Слова Божого не йшлося. Проте Петро Могила (чи хтось із його кола) як упорядник уважав за потрібне прокоментувати тексти патріарха Калліста на маргінесах збірки, у такий спосіб наголошуючи на домінантних цінностях для сучасників.

Отже, учительні євангелія першої половини XVII століття свідчили й про важливість для їх упорядників візантійської традиції, і про зміни в тогочасній бароковій літературі. Укладачі мали на меті зберегти традиції та водночас засвоїти й використати зразки західної проповідницької літератури. У цей же ряд вписується і «Євангеліє Учительне» Кирила Транквіліона Ставровецького.

Із другого десятиліття XVII ст. наявність такої дисципліни, як риторика в київській школі спричинила введення в церковну практику усних співбесід проповідника й парафіян. Ці співбесіди, з одного боку, мали ознаки «живої» проповіді перших століть християнства, яка давала можливість задовольнити духовні потреби слухачів, а з іншого, – демонстрували архаїчність і недоречність старовинних читань. Відтак, православна церква докладала зусиль до виховання майбутніх казnodіїв. Окрім того, започатковано звичай виголошувати як недільні, святкові проповіді, так і проповіді на різні okazji. Ідеться передусім про панегірично-повчальні казання та надгробні промови, в яких уславлювали видатних людей і закликали до наслідування гідних учинків співвітчизників. До таких проповідей, зокрема, належали «Казанье на честный погреб Леонтия Карповича» Мелетія Смотрицького, «Поучение при погребі Софії, княгині Чарториської» Лаврентія Зизанія тощо. М. Возняк у праці «Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія», порівнюючи казання досліджуваного автора й Захарії Копистенського, характеризує стилістичні та композиційні особливості, властиві в той час цьому літературному жанру. Науковець наголошує на істотному впливі польської проповіді на українську, який виявився в поділі твору на дві або три частини, наявності філософських відступів, парафраз або однакових тематичних ліній, запозичених у польських казnodіїв (наприклад, Якуб Вуек, Пьотр Скарґа, Юзеф Верещинський), чи навіть «майже дослівному перекладі» проповідей Пьотра Скарґи³.

Основними завданнями тогочасного православного казnodійства були обґрунтувати віровчення та захистити його від єзуїтської, протестантської та уніатської пропаганди. Зорієнтована на надбання Візантії релігійно-культурна

³Возняк М. Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія // Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. 1908. Т. 83. С. 49–51.

традиція (котра, втім, поступово відходила) та наступ латинського Заходу змушували православну еліту активізувати діяльність із захисту церкви. Письменники намагалися всіляко підкреслювати авторитетність православ'я та водночас прагли пристосуватися до нових реалій, озброюючись методами й засобами супротивників. Відтак українська проповідь перехідного періоду становить своєрідний літературний феномен, у якому переплітаються риси християнських Сходу й Заходу.

Із третьої чверті XVII століття українська проповідь переживає черговий етап свого розвитку. «Новий», латино-польський її тип розвинувся в процесі антикатолицького та антипротестантського культурно-релігійного опору. Знаковою подією для XVII століття стало відкриття Києво-Могилянської колегії. Поява такого навчального закладу мала велике значення для подальшого розвитку літератури, у тому числі проповідницької. Перелік предметів у колегії відповідав системі польських єзуїтських шкіл. Правила складання проповідей розглядала спеціальна наука – гомілетика. У підручниках із риторики (в Києво-Могилянській колегії) були подані проповіді компілятивного характеру. Через те, що повчання, запозичені з літератур інших країн, не відповідали системі й принципам православної церкви, українські казнодії ставили за мету засвоїти методи й прийоми написання проповіді й створити власні зразки. Це й спонукало одного з найвідоміших викладачів Києво-Могилянської колегії Іоанікія Галятовського укласти перший друкований підручник із гомілетики «Наука, альбо Спосіб зложення казання», який пізніше істотно вплинув на творчість багатьох проповідників, у тому числі й Антонія Радивиловського. Із початку XVII століття помітна тенденція до зменшення візантійських і посилення західних впливів. Окрім того, простежуються зміни в жанрі – українська проповідь поступово трансформується з гомілії в тематичне казання.

У розділі також проаналізовано історико-літературні праці, що містять огляд творчості Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського. Наукові роботи, присвячені літературному доробку Кирила Транквіліона Ставровецького, поділяються на дві групи: студії, в яких твори проповідника згадано як елемент його біографії (В. Аскоченський, Філарет (Гумілевський), О. Огоновський), та праці, в котрих здійснено літературознавчий, історично-філософський і художньо-стилістичний аналіз цих текстів (І. Франко, С. Єфремов, М. Возняк, С. Маслов, Б. Криса, В. Шевчук, архієпископ Ігор Ісиченко, Т. Трофименко). Монографія С. Маслова на сьогодні залишається найвагомішою працею, де подано докладний розгляд творів казнодії. М. Кучинська вивчила особливості «Євангелія Учительного» та дослідила еволюцію проповіді як жанру; частково це реалізувала й Б. Криса у передмові до перекладу збірки.

Студії, присвячені творчості Антонія Радивиловського, згруповані за хронологічним принципом: для першого періоду (друга половина XIX – початок XX століття) характерним є те, що науковці опрацьовували переважно біографію проповідника (В. Аскоченський, Філарет (Гумілевський)), декого з них цікавив історичний аспект творів (М. Костомаров). Проте з 80-х рр. XIX століття дослідники зосереджуються безпосередньо на розгляді художніх особливостей творів казнодії (М. Марковський, І. Франко, С. Єфремов). Розвідка С. Єфремова завершує цей період. Другий період відзначається тенденцією до ґрунтовніших

досліджень творчої спадщини Антонія Радивиловського (М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом, О. Білецький, Д. Чижевський, архієпископ Ігор Ісіченко, В. Шевчук, Т. Левченко та ін.). Найвизначнішою студією цього періоду є праця В. Крекотня «Оповідання Антонія Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст.».

У **другому розділі** «*Євангельські сюжети у проповідях Кирила Транквіліона Ставровецького («Євангеліє Учительне»)*» розглянуто учительне євангеліє як тип збірки, що містила проповіді на головні свята церковного року.

Вітчизняні літературознавці високо оцінюють літературний доробок письменника, відзначаючи риторичність його текстів, їхнє богословське наповнення та особливу інтерпретацію Святого Письма у проповідях. У «Євангелії Учительному» можна бачити еволюцію проповіді як жанру: від гомілійного типу до нового, риторичного казання, котре набуло поширення в українській літературі в другій половині XVII століття. Окрім того, збірка посідає проміжне місце між церковним повчальним євангелієм і зібранням тематичних казань.

Неабияким поштовхом до розвитку досліджуваного нами жанру стало засвоєння проповідниками риторичних прийомів, що ними послуговувалися класики візантійської учительної літератури IV–IX століть: Василій Великий, Григорій Назіанзин (Богослов), Іоан Золотоустий, Єфрем Сирин, Кирило Єрусалимський, Андрій Критський, Феодор Студит, Йоан Дамаскин. Органічне поєднання риторичних античних та візантійських традицій із впливами католицької та протестантської культури в інтерпретації Святого Письма яскраво виражене в «Євангелії Учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького.

Збірник «Євангеліє Учительне» о. Кирила, як і у Калліста, поділяється на дві частини. Перша містить 69 повчань на неділі та деякі інші дні всього року, на рухомі свята. Друга частина має 36 повчань на нерухомі свята, дні пам'яті святих. До цих 36 повчань додано ще 4 проповіді з нагод освячення новоствореної церкви, чернечого постригу, шлюбу та «преставлення вѣрнього челоуѣка». Отже, усього збірка включає 109 повчань. На кожен окремий день казнодія зазвичай дає по одному повчанню, проте в деяких випадках їх буває й два; на великодні свята, П'ятдесятницю та Різдво – три, а на Великий четвер – цілих п'ять повчань.

У книзі, окрім передмови до читача, також є присвяти, адресовані в різних редакціях до різних осіб, меценатів та оборонців православної віри – князів Єжи Чарторийського, Самійла Корецького, а також княгині Вишневецької, в маєтку якої певний час розташовувалася друкарня Кирила Транквіліона Ставровецького. Варта уваги передмова казнодії до «чительника», оскільки саме вона пояснює основні інтенції написання «Євангелія Учительного». Узагалі тогочасні передмови до творів були покликані ясно й чітко заявити про ідейну настанову книги, вселити читачам уявлення про те, як правильно розуміти її зміст⁴. Л. Сазонова, досліджуючи передмови в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII століття, теж указує на тісну взаємодію цих передмов із полемічною літературою. Більше того, на переконання дослідниці, подібною була й мета написання передмов, які «Повинні були протидіяти унії та іншим іновірським ученням, підвищувати престиж православ'я й утверджувати українське

⁴Сазонова Л. Литературная культура России. Раннее Новое время. Москва, 2006. С. 136.

(білоруське) населення Речі Посполитої у вірі отців»⁵. Отже, передмова «Євангелія Учительного» виконує літературну, панегіричну, апологетичну та полемічну функції⁶. У цій частині книги Кирило Транквіліон Ставровецький наголошує на трьох обов'язкових моментах: богопізнанні, самопізнанні та розумінні свого призначення як вінця творіння, чим, на думку науковців, зумовлюється потреба для кожного берегти славу й честь, щоб не втратити небесної батьківщини⁷.

Проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького належать до жанру екзегетичної гомілії. Проте письменник виходить за межі традиційного викладу постилли (або гомілії) – церковних проповідей, що їх виголошували безпосередньо після прочитання на літургії євангельської перикопи та які характеризувалися послідовним тлумаченням євангельських сюжетів.

Одним із завдань проповідницького тексту, як і будь-якого тексту взагалі, є породження нових сенсів. Певні фонові смисли, котрі мають прихований, непомітний характер, у свідомості людини можуть набувати істотного значення. «Євангеліє Учительне» сприяє виникненню саме такого досвіду.

Характерною особливістю проповідництва Кирила Транквіліона Ставровецького є те, що автор починає проповідь із євангельського уривка, який потім розгортає на початку кожної тематичної одиниці книги, намагаючись у такий спосіб не тільки втримати увагу реципієнта, прикуту до цього уривка зі Святого Письма, але й зробити акцент на деталях, що автоматично спонукає до паралельних екзегетичних роздумів. Найчастіше проповідь складається з трьох частин, однією з яких є «повчання». Біблія постає ґрунтом для дидактичного дискурсу, а євангельські сюжети заковані через відповідні ключові слова.

Найпоширеніші прийоми, використані проповідником – численні метафори, алегорії, контраст, риторичні фігури, перемишування старозавітних і новозавітних сюжетів, завдяки чому виникають алюзії, які автор застосовує для створення міжтекстових зв'язків. Через таку діалогічність текстів досягається ефект переосмислення Святого Письма (наприклад, причину поділу на «старших» і «молодших» синів у «Повчанні про Блудного Сина» казnodія вбачає в первородному гріху, який скоїв Адам; відтак, має бути висловлена думка про рівність усіх людей перед Всевишнім). Однією з особливостей проповідей в «Євангелії Учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького, на думку С. Маслова, є образність стилю, велика кількість прикладів і порівнянь та картинність зображеного⁸: проповіді складаються з євангельських «образків», своєрідних мініатюр. Автор, дотримуючись суворої послідовності, зображує кожний рух того чи того персонажа, його переживання чи очікування.

Завдання барокових проповідників, як стверджує М. Корзо⁹, не обмежувалися тільки донесенням до християн богословських знань та навчанням засад віри. Мета казnodії була й суто практична: показати, у який спосіб віровчення може й повинне бути реалізоване в щоденному житті кожного

⁵ Там само.

⁶ Kuczyńska M. *Ruska Homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna* (Cyril Stawrowiecki : Ewangelia pouczająca. Rachmanów 1619 ; Joanicjusz Galatowski : Klucz rozumienia. Kijów 1659). Szczecin, 2004. S. 27.

⁷ Ставровецький Кирило Транквіліон. *Учительне Євангеліє / Кирило Транквіліон Ставровецький*; пер. з ц.-сл. Б. Криса, Д. Сироїд, Т. Трофименко. Львів, 2014. С. 9.

⁸ Маслов С. *Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность*. Київ, 1984. С. 97.

⁹ Корзо М. *Образ человека в проповеди XVII в.* Москва, 1999. С. 5.

християнина. Ідеться передусім про церковне вчення, «перекладене» для вірян мовою практичних настанов, конкретних норм, прикладів та моделей поведінки. У зв'язку із цим пригадується праця Ю. Лотмана «Семіотика культури та поняття тексту», в якій науковець досліджує співвідношення тексту й метатексту. Автор виявляє дві функції, покладені на індивідуальний текст. Культурний контекст, що є тлом усього тексту, формує дешифрувальні та структуротвірні зв'язки¹⁰. Образно кажучи, текст як складна побудова зберігає різноманітні коди й шляхом трансформації закладених у ньому повідомлень створює нові. У такий спосіб текст набуває комунікативних рис, завдяки котрим читач не тільки дешифрує твір, але й взаємодіє з ним. Такою текстовою «комунікативністю», вочевидь, характеризуються аналізовані проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького.

Основне завдання, яке ставив перед собою проповідник, – морально повчати, тож не дарма автор зробив повчання окремою частиною твору.

Використання жанру притчі та оприявлення її символічного й алегоричного змісту дали змогу Кирилові Транквіліону Ставровецькому розширити систему персонажів. Автор збагатив ідейно-тематичне тло євангельського сюжету релігійним повчанням.

Збірка «Євангеліє Учительне» Кирила Транквіліона Ставровецького, з одного боку, продовжує візантійську традицію проповіді, а з другого, дає нові зразки риторичної проповіді, віддзеркалюючи перехідний стан між гомілійним проповідництвом Ренесансу і казаннями бароко. Окрім того, тексти, які входять до складу книги, містять ознаки як гомілій, так і тематичних казань. Отже, помітна зміна акцентів у самому розумінні та призначенні проповіді: від орієнтації на підготовленого, освіченого, майже «ідеального» реципієнта – до адресування загалу з різним ступенем богословської підготовки.

Об'єктом дослідження у **третьому розділі** «Тлумачення євангельських сюжетів у проповідях Антонія Радивилівського (*«Вънець Христов»*)» стали твори з однойменної збірки казної, котра містить 115 проповідей на неділі та перехідні свята року. Проповіді подаються на кожну неділю, від Великодня й до Страсного тижня. Окрім неділь, згрупованих у три цикли (великодній, по П'ятдесятниці та великоп'сний), проповіді подаються на пов'язані з ними свята (Вознесіння, Понеділок Святого Духа та Велику П'ятницю). На кожну неділю запропоновано по два варіанти проповідей, а на Вознесіння навіть три. Наприкінці книги додано ще по одній проповіді на неділі та неперехідні свята.

Антоній Радивилівський – автор барокових казань, для котрих, як уважають польські дослідники, була характерна відмова від обов'язкових за доби Ренесансу суворих норм і канонів. Це виявилось у використанні й часом навіть надмірному захопленні алегоріями та символами. За словами ксьондза К. Пануся, звернення до таких художніх засобів ставало причиною алегоризації слів Святого Письма, завдяки чому можна було «розгорнути» цілу проповідь, використавши одне будь-яке слово, вирване з контексту біблійної перикопи. Це, на думку науковця, давало широкі можливості для вільної, нічим не контрольованої уяви автора¹¹. Казнодія прагнув не тільки вразити слухача своїми винятковими знаннями Біблії, але й

¹⁰Лотман Ю. Семіотика культуры и понятие текста // Труды по знаковым системам. Ученые записки Тартусского государственного университета. 1981. Вып. 12. С. 7.

¹¹Panuś K. Historia kaznodziejstwa. Kraków, 2007. S. 243.

продемонструвати обізнаність в інших сферах знання, серед яких, наприклад, антична культура, загальна історія, природознавство тощо. Усе це призвело до зміни підходу в трактуванні Святого Письма.

Казання відрізняється від гомілії монотематизмом, воно є більш незалежним від євангельської перикопи та містить матеріал з інших джерел.

Предметом нашого дослідження стали особливості тлумачення євангельських сюжетів Антонієм Радивилівським. За вихідну точку своїх роздумів автор обирає епіграф-цитату з Євангелія, яка виконувала функцію рушія в розбудові каркасу тексту. Відповідно до теорії Т. ван Дейка, будь-який текст становить макроструктуру, котра може бути трансформована автором. Науковець описав можливі модифікації початкового тексту: згортання, зміна змісту елемента (виявляється або у перифразі, або в зміні інформації аж до протилежної), розгортання тощо. В аналізованих нами проповідях модифікації полягають у зміні змісту елемента й розгортанні. Обираючи за початковий текст цитату з Євангелія, Антоній Радивилівський ампліфікує тексти за допомогою розлогіх описів персонажів, їхніх характеристик; філософських відступів, посилянь і цитувань, – а також змінює зміст деяких частин, видозмінюючи сюжет, і при цьому дотримується відповідних композиційних законів написання проповіді (наявність теми, епіграфа, ескордіуму, нарації, конклюдії). Варто зауважити, що назва та епіграф відігравали неабияку роль при виголошенні казання, оскільки, як зазначає В. Лукін, ці елементи «становлять авторські знаки, що дають отримувачу шлях до інтерпретації тексту»¹². За словами дослідника, «епіграф може досить однозначно вказувати на основну тему і певною мірою на її рішення у тексті». Отже, розпочинаючи проповідь із цитати зі Святого Письма, автор у такий спосіб готував (налаштовував) читача на сприйняття.

У час напруженого міжконфесійного протистояння церква намагалася активно впливати на суспільство, шукаючи для цього переконливі форми й засоби. Структура барокового тексту – особливо це стосується жанру проповіді – набуває поглиблено комунікативного характеру. Основною ознакою комунікативності дослідники вважають діалогічність, незважаючи на те, що проповідь за своїм типом є монологом. Науковець кінця ХІХ століття М. Марковський, вивчаючи творчий доробок проповідника Антонія Радивилівського, теж звернув увагу на позиції автора й читача (слухача) в його текстах: «Проповідь Радивилівського, безсумнівно, була звернена [...] до прихожан, які збиралися в церкві. Такий висновок можна зробити з того, що у своїх казаннях Радивилівський завжди має на увазі “православного слухача”. Оскільки серед православних слухачів було багато й простого люду, який приходив помолитися, то у Радивилівського ми помічаємо прагнення зробити свої проповіді доступними для всіх»¹³. Метою релігійного дискурсу є тлумачення правд віри (у проповіді це заклики до віри та покаєння, повчання і ствердження у вірі та чеснотах, роз'яснення віровчення)¹⁴. Саме тому неабияке значення відводиться образу проповідника (ритора), оскільки

¹²Лукин В. Художественный текст : Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. Москва, 2005. С. 117.

¹³Марковский М. Антоний Радивилевский – южнорусский проповедник XVII века // Университетские известия. 1894. № 7. С. 15–16.

¹⁴Карасик В. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002. С. 223.

«запропоновані ним рішення, його світогляд, виявлений у промовах та вчинках, також піддаються оцінці»¹⁵.

Отже, проповідник певною мірою виконував роль психолога: він мав враховувати природні характеристики, вік, стать слухача. До того ж, важать місце та обставини виголошення промови. Завдяки аналізу проповідей Антонія Радивловського можна зробити висновок, що казнодія вміло використовував емоційні засоби впливу на парафіян. Особливо переконливо це виявлялось у викритті ним певних людських вад (пияцтво, обжерливість, безбожність, лицемірство тощо). Через прийоми персвазії автор міг досягти поставленої мети – заохотити вірянина до сповіді, щирої молитви та благочестя.

Антоній Радивилівський – майстер тематичного казання, в якому використано принципи й топічного впорядкування, й гомілії, і проповіді, базованої на алегорії. Особливістю композиційної будови казань збірки є те, що євангельські сюжети в автора можуть слугувати за структуротвірний або текстотвірний матеріал, стимулюючи розвиток нового тексту (наприклад, історія Вознесіння через історію про десятиох дів). За допомогою цього прийому Антоній Радивилівський мав змогу подати євангельський текст у новому культурному контексті.

Побудова казань Антонія Радивилівського відповідає правилам тодішньої гомілетики. Автор часто вдається до питальних речень, розвиває і збагачує свої твори розмаїтим додатковим матеріалом (цитування, посилення, дані з різних наук, фольклорні елементи). При цьому Антоній Радивилівський прагнув, аби текст був доступним та зрозумілим простому слухачеві.

Проповідник мав на меті вплинути на поведінку реципієнта. Робив він це за допомогою створення концептів та застосування риторичних фігур. До України концептизм прийшов із Польщі, й у XVII столітті духівництво широко послуговувалося його можливостями. Суть концепту полягала в тому, що схожість / подібність сприймалася як гра, ілюзія, театр, сон, бачення та фантазія в новому, «геніальному» порядку речей та мовних знаків, концептуальною паралельною відповідністю якого є *acumen*. У концептивних проповідях (*concetti predicabili*) тема була представлена у формі алегорії і, як правило, казнодія намагався «підкріпити» свої умовиводи доказом зі Святого Письма. Створювалися концепти найчастіше для тлумачення відповідних фрагментів Біблії або для пояснення певної думки чи повчання, що стосувалося справ віри чи моралі (наприклад, хвороба – це ніби духовні ліки; рани Христа – символ благополуччя, тихості проповіді; жива вода означає благодать Божу тощо). Створення «гострої думки» мало багато рівнів, у тому числі художній. Стиль Антонія Радивилівського не є винятком, оскільки автор теж використовує в текстах контрасти й антитези, порівняння й аналогії.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі узагальнено результати дослідження.

1. Євангеліє учительне як тип збірки не лише має давню історію, але й відзначається своїм впливом на українську писемність упродовж кількох століть.

¹⁵Волков А. Теория риторической аргументации. Москва, 2009. С. 172.

Навернення Русі на християнство посприяло переосмисленню візантійської культури та, передусім, її літературних пам'яток. Ідеться не лише про переклади, перекази творів, а й про оригінальні зразки певних жанрів, зокрема церковні проповіді, повчання, коментарі, а ширше – форми тлумачення Святого Письма.

Пробудження та подальший розквіт проповідницької літератури припадає на XVII століття – час загострення соціально-культурної ситуації, зумовленого насамперед Люблінською та Берестейською уніями. Умовно розвиток української проповіді XVII століття можна розділити на два етапи.

Перший з них обіймав тексти першої чверті XVII століття. Тодішня українська проповідь становила екзегезу біблійного тексту, витриману в морально-повчальному дусі. Такі проповіді автори вибудовували шляхом послідовного тлумачення євангельських текстів. Друкований вигляд ці твори отримали у формі учительних євангелій, які до того поширювалися як рукописи. Типовою формою проповіді в учительних євангеліях кінця XVI – початку XVII століть була екзегетична гомілія.

У цей час Святе Письмо було джерелом добору аргументації в релігійних суперечках. Літературною нормою для полемістів стає точне цитування Біблії та посилання на неї. З іншого боку, вже тоді з'явилися зразки риторично довершених казань. Йдеться про тексти Мелетія Смотрицького.

Із другої чверті XVII століття українська проповідь почала набувати нових рис. Передусім це пов'язано із суспільно-історичними змінами. Тоді велику роль у розвитку церковно-ораторської прози відіграла діяльність викладачів Києво-Могилянської колегії, підручники з риторики яких спиралися на античну та ренесансну теорію красномовства, розроблену Аристотелем, Цицероном, Квінтіліаном, Ф.Суаресом та ін.

«Новий» тип проповіді, тематичне казання, розвинувся в процесі подальшого розгортання антикатолицького культурно-релігійного руху. Суспільно-політичні умови змушували казnodіїв зважати на ситуацію. Уже з другої чверті XVII століття змінювався характер побудови проповіді, основною рисою якої став відхід від гомілійного принципу. Євангельські уривки тепер тлумачилися за принципами риторичної промови, а точніше, тематичного казання, взірцем якого був «Хрест Христа Спасителя» Петра Могили. Яскравими ж зразками таких текстів у другій половині століття стали проповіді зі збірок Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича та Антонія Радивиловського.

2. За нашими спостереженнями, історико-літературні праці, присвячені проповідям Кирила Транквіліона Ставровецького й Антонія Радивиловського, можна поділити на дві групи за хронологічним принципом.

Роботи, в яких твори Кирила Транквіліона Ставровецького згадано як елемент його біографії (В. Аскоченський, Філарет (Гумілевський), О. Огоновський), належать до першої групи. Праці, в яких не тільки розглянуто й описано твори проповідника, але й здійснено їх літературний, історично-філософський і художньо-стилістичний аналіз (І. Франко, С. Єфремов, М. Возняк, С. Маслов, Б. Криса, М. Кучинська, В. Шевчук, архієпископ Ігор Ісіченко, Т. Трофименко), належать до другої групи. Історико-літературні студії, присвячені творчості Антонія Радивиловського, згруповані за наступним принципом:

– наукові праці другої половини XIX – початку XX століття (В. Асоченський, Філарет (Гумілевський), М. Костомаров, М. Марковський, І. Франко, С. Єфремов);

– праці другої половини XX – початку XXI століття (М. Грицай, В. Микитась, Ф. Шолом, О. Білецький, Д. Чижевський, архієпископ Ігор Ісиченко, В. Шевчук, В. Кречотень).

Ми прийшли до висновку, що збірка «Євангеліє Учительне» Кирила Транквіліона Ставровецького, з одного боку, продовжує візантійську традицію проповіді, а з іншого, дає нові зразки риторичного твору, ілюструючи перехідний стан між гомілійним проповідництвом Ренесансу й казаннями бароко. Характерною особливістю проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького є те, що Біблія становить ґрунт, на який спирається дидактичний дискурс, а євангельські сюжети закодовані під відповідними ключовими словами.

3. Серед особливостей використання притчі як жанру Кирилом Транквіліоном Ставровецьким є те, що, інтерпретуючи її алегоричний та символічний зміст, проповідник розширив систему персонажів та збагатив ідейно-тематичне тло євангельського сюжету релігійним дидактизмом. Згідно з теорією В. Шміда в аналізі літературного тексту можна виділити три складники: наративний дискурс, історія, дія літературного тексту. Наративними текстами в структуралістському сенсі є твори, що в їхній основі лежить якась історія зі змалюванням певної події. Наративність наближується до «фабулярності», а подієвість як одна з її рис передбачає зміну якоїсь початкової ситуації. У притчі про блудного сина такою подією можна вважати повернення молодшого сина додому з покайням. Це поворотний момент, який змінює весь дальший плін життя головного персонажа. У проповіді відбувається послідовне «нарощування» кожного сюжетного відрізка притчі за допомогою авторських коментарів, описів, портретних характеристик. Неабияку увагу приділено монологам та діалогам головних персонажів. Саме в них міститься найбільший драматизм, який водночас виконує роль каталізатора для вірянина. Найпевніше, головною метою автора було запобігти духовному занепаду людини і вплинути на християнина так, щоб той зміг усвідомити свою гріховність і не повернувся до колишнього способу життя. У заключній частині проповідник підсумовує та дає настанови.

4. При написанні тематичного казання Антоній Радивловський використовував принципи впорядкування топічного казання, гомілії та проповіді, побудованої на основі алегорії. Композиція такої проповіді характеризується наявністю «текстових уривків», які розгортаються не тільки завдяки порівнянням, але й топосам, у смисловій структурі яких яскраво проглядається євангельський сюжет. Автор вдавався до кількох способів розгортання матеріалу: сюжетного, топічного та алегоричного. Відповідно до теорії Т. ван Дейка, в аналізованих проповідях модифікації структури тексту полягають у зміні змісту елемента й розгортанні. Обираючи за початковий текст цитату з Євангелія, Антоній Радивловський ампліфікував текст за допомогою розлогих описів персонажів, їхніх характеристик; філософських відступів, посилянь і цитувань, – а також змінював зміст деяких частин, при цьому дотримуючись відповідних композиційних законів написання проповіді (наявність теми, епіграфа, ескордіуму, нарації).

5. Одним із завдань українського барокового проповідника було переконати, змінити «стан речей» за допомогою майстерно аргументованого казання. Для цього Антоній Радивилівський широко використовує сюжети Нового Завіту, різні прийоми, які за джерелом аргументації можна поділити на біблійні (євангельські чи неєвангельські) і небіблійні. До небіблійних належать оповідні елементи (притча, байка, повчальний випадок, опис тощо, які слугують підтвердженням чи доказом учительного, релігійного або морального викладу), до біблійних – посилення на старозавітні джерела, сюжети Нового Завіту, які є ілюстрацією зразка та антизразка для відповідних тверджень. Письменник вміло добирає слова в тому значенні, яким послуговувався вірянин щодня, з метою створити правильний умовивід, сумісний з аргументами.

6. Невід’ємними складниками проповідей Антонія Радивилівського були настанови, повчання, викривання тощо. Відповідно, моральний спосіб був для нього одним із найпоширеніших в інтерпретації Святого Письма. Попередник казної – Кирило Транквіліон Савроуцький – користувався моральним методом як одним із найпоширеніших і навіть виокремлював його в розділ «*Правовічїє*». Антоній Радивилівський не наголошував на цьому аспекті спеціально, але завдяки розширенню системи персонажів та збагаченню ідейно-тематичного тла євангельських сюжетів його твори наскрізь пронизані релігійним моралізаторством. Серед емоційних засобів впливу, якими рясно користувався Антоній Радивилівський є викриття, заклик та застереження, приклади та антиприклади.

7. Категорія концепту відігравала не останню роль у проповідницькій літературі бароко. В ті часи концепти були улюбленою формою вираження думки, що оприянювалося через квітчастий стиль проповідей. Найважливішим для Антонія Радивилівського як проповідника було вплинути на поведінку свого читача. Автор не просто намагався створити концепт із метою зацікавити читача, а продумував тематичні та структурні аспекти, враховував комунікативну настанову та орієнтувався на когнітивну базу своїх реципієнтів. Усе це мало дати ще й естетичну насолоду читачеві (слухачеві). Створювалися концепти на матеріалі різних виразів, узятих зі Святого Письма, і супроводжувалися грою слів, часом приголомшливою етимологічною аргументацією. Концепти слугували своєрідним натяком на моральні провини та помилки людей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Азовцева С. Творчість Антонія Радивилівського в історико-літературних працях XIX – XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. 2012. № 34. С. 143–148.
2. Азовцева С. Творчість Кирила Транквіліона Савроуцького в історико-літературних працях XIX–XXI століть // Наукові записки ХНПУ імені Г. С. Сковороди. 2013. Вип. 4 (76), частина друга. С. 3–8.

3. Азовцева С. «Слово на Вознесеніє Господнє» Антонія Радивиловського як приклад барокової проповіді в українській літературі XVII ст. // Філологічні трактати. 2014. Т. 6. № 2. С. 75–80.
4. Азовцева С. «Новий тип українського казання у проповідницькому дискурсі XVII століття («СЛОВО Ї, НА НІЮ Ё, ПО ГОШЄСТВІН ЄЇГО ДХІА») зі збірки «Вінець Христов» Антонія Радивиловського) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1107. Вип. 70. С. 225–229.
5. Азовцева С. Аргументація проповіді «СЛОВО Ї·НІНЄЛІЇ Ї ПО ГОШЄСТВІН ЄЇГО ДХІА») Антонія Радивиловського // Мова і культура. 2014. Вип. 17. Т. 1 (169). С. 634–640.

Стаття у закордонному фаховому виданні

1. Азовцева С. Вплив польських традицій на становлення проповіді в українській літературі другої половини XVII ст. (на прикладі проповідей Антонія Радивиловського) // Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea. – 2014. Anul III. № 1. P. 285–290.

Стаття апробаційного характеру

1. Azovtseva S. Ukrainian sermon between East and West (the end of XVI – the beginning of XVII century) // Umetnost i kontekst: Religija u umetničkim delima. 2017. P. 101–112.

АНОТАЦІЯ

Азовцева С. В. Євангельські сюжети у бароковому проповідницькому дискурсі (Кирило Транквіліон Ставровецький та Антоній Радивиловський). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 «Українська література». – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

Епоха бароко стала важливою ланкою в зближенні Західної та Східної Європи. Звертаючись до кращих європейських досягнень, українські політики, духовні лідери намагалися поєднати їх із національним надбанням. Провідними засобами міжкультурної взаємодії стали освіта й література.

У дисертаційній роботі було прокоментовано частини проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського; досліджено нові способи тлумачення євангельського матеріалу в структурі проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського; визначено особливості тлумачення євангельської притчі із «Євангелія Учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького; з'ясовано євангельську основу емоційної та естетичної персвазії в казаннях Антонія Радивиловського.

Проповідницька література – один із найпоширеніших видів української писемності XVII століття. Кінець XVI – початок XVII століття характеризується поширенням європейських реформаційних і ренесансно-гуманістичних ідей на українських землях Речі Посполитої.

Тривалий час в українській ораторській прозі розвивалася повчальна проповідь, метою якої було давати реципієнтам моралізаторські настанови. Такі проповіді автори вибудовували шляхом послідовного тлумачення євангельських текстів. Друкований вигляд твори отримали у формі учительних євангелій, які до того поширювалися як рукописи.

Типовою формою проповіді в учительних євангеліях кінця XVI – початку XVII століть була екзегетична гомілія.

Окрім авторитетних болгарських і грецьких джерел, українські проповідники все частіше використовували твори католицьких і протестантських казnodій. Учительні євангелія першої половини XVII століття свідчили про важливість для їх упорядників і візантійської традиції, і змін у тогочасній бароковій літературі. Ці збірки, з одного боку, мали на меті збереження традиції, а з другого, – засвоєння й використання зразків західної проповідницької літератури.

У цей же контекст вписується й «Євангеліє Учительне» Кирила Транквіліона Ставровецького. У творі можна побачити еволюцію проповіді як жанру: від гомілійного типу до нового, риторичного казання, яке набуло поширення в українській літературі в другій половині XVII століття. Окрім того, збірка посідає проміжне місце між церковним повчальним євангелієм і тематичними казаннями.

Із другої чверті XVII століття українська проповідь набуває нових рис. Передусім це пов'язано із суспільно-історичними змінами. Велику роль у розвитку церковно-ораторської прози відіграла діяльність викладачів Києво-Могилянської колегії, підручники з риторики яких спирались і на античну та ренесансну теорію красномовства, й на барокові праці письменників Центральної та Західної Європи.

Антоній Радивилівський був вихованцем Києво-Могилянської колегії, тож його твори ґрунтувалися на засадах риторики. Цей автор – майстер тематичної проповіді, в якій використано принципи впорядкування топічного казання, гомілії та проповіді, побудованої на основі алегорії.

Барокові тенденції, серед яких був і концептизм, не могли не позначитися на манері (стилі) написання проповідей казnodії. Найважливішим для нього як проповідника було вплинути на поведінку свого читача. Автор не просто намагався створити «концепт» із метою зацікавити читача, а продумував тематичні та структурні аспекти, враховував комунікативну настанову та орієнтувався на когнітивну базу своїх реципієнтів. Усе це мало дати ще й естетичну насолоду для читача (слухача).

Проповідники XVII століття ставили собі за мету повчати й наставляти своїх слухачів на добрі вчинки. Основою для написання цих повчань, звичайно, слугували тексти Святого Письма та твори Отців Церкви. Відповідно, наука проповідника не могла розходитися з наукою Христовою, апостольською, ученням святих отців та всієї православної церкви. Аналіз проповідей зі збірок «Євангеліє Учительне» та «Вінець Христов» доводить, що Кирила Транквіліона Ставровецького можна вважати представником перехідного типу проповіді, тоді як Антоній Радивилівський представляє новий тип проповідництва.

Ключові слова: бароко, гомілія, казання, учительні євангелія, персвазія, концептизм.

АННОТАЦИЯ

Азовцева С. В. Евангельские сюжеты в барочном проповедническом дискурсе (Кирилл Транквиллион Ставровецкий и Антоний Радивилловский). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 «Украинская литература». – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2018.

Эпоха барокко стала важным звеном в сближении Западной и Восточной Европы. Обращаясь к самым лучшим европейским достижениям, украинские политики, духовные лидеры старались объединить их с национальным достоянием. Ведущими способами межкультурного взаимодействия стали образование и литература.

В диссертационной работе были прокомментированы части проповедей Кирилла Транквиллиона Ставровецкого и Антония Радивилловского; исследованы новые способы толкования евангельского материала в структуре проповедей Кирилла Транквиллиона Ставровецкого и Антония Радивилловского; определены особенности толкования евангельской притчи из «Евангелия Учительного» Кирилла Транквиллиона Ставровецкого; выяснено евангельскую основу эмоциональной и эстетической персвазии в казаниях Антония Радивилловского.

Проповедническая литература – один из самых распространённых видов украинской письменности XVII столетия. Конец XVI – начало XVII века характеризуется распространением европейских реформационных и ренессансно-гуманистических идей на украинских землях Речи Посполитой.

Продолжительное время в украинской ораторской прозе развивалась поучительная проповедь, целью которой было давать реципиентам морализаторские поучения. Такие проповеди авторы выстраивали путем последовательного толкования евангельских текстов. Печатный вид они приобрели в форме учительных евангелий, которые до этого распространялись как рукописи.

Типичной формой проповеди в учительных евангелиях конца XVI – начала XVII столетия была экзегетическая гомилия.

Кроме авторитетных болгарских и греческих источников, украинские проповедники все чаще использовали произведения католических и протестантских казнодеев. Учительные евангелия первой половины XVII века свидетельствовали о важности для их составителей и византийской традиции, и изменений в тогдашней барочной литературе. Эти сборники, с одной стороны, должны были сохранить традиции, а с другой, – освоить и использовать примеры западной проповеднической литературы.

В этот же контекст вписывается «Евангелие Учительное» Кирилла Транквиллиона Ставровецкого. В произведении можно увидеть эволюцию проповеди как жанра: от типа гомилии к новому, риторическому казанию, которое получило распространение в украинской литературе во второй половине XVII века. Кроме того, сборник занимает промежуточное место между поучительным евангелием и тематическим казанием.

Со второй четверти XVII века украинская проповедь приобретает новые черты. Прежде всего это связано с социально-историческими изменениями. Огромную роль в развитии церковно-ораторской прозы сыграла деятельность преподавателей Киево-Могилянской коллегии, учебники по риторике которых основывались и на античной, ренессансной теории красноречия, и на барочных роботах писателей Центральной и Западной Европы.

Антоний Радивилловский был воспитанником Киево-Могилянской коллегии, поэтому его работы опирались на принципы риторики. Этот автор – мастер тематической проповеди, в которой использованы принципы написания топического казания, гомилии и проповеди, построенной на основе аллегории.

Барочные тенденции, среди которых был и концептизм, не могли не отразиться на манере (стиле) написания проповедей казнодея. Самым главным для него как проповедника было повлиять на поведение своего читателя. Автор не просто старался создать «концепт» с целью заинтересовать читателя, а продумывал тематические и структурные аспекты, учитывал коммуникативную установку и ориентировался на когнитивную базу своих реципиентов. Все это предоставить и эстетическое наслаждение читателю (слушателю).

Проповедники XVII века ставили себе цель – поучать и наставлять своих слушателей на добрые поступки. Основой для написания таких поучений, конечно, служили тексты Святого Письма и произведения Отцов Церкви. Соответственно, наука проповедника не могла расходиться с наукой Христовой, апостольской, учениями святых отцов и всей православной церкви. Анализ проповедей из сборников «Евангелие Учительное» и «Венец Христов» доказывает, что Кирилла Транквилиона Ставровецкого можно считать представителем переходного типа проповеди, в то время как Антоний Радивилловский представляет новый тип проповедничества.

Ключевые слова: барокко, гомилия, казание, учительные евангелия, персвазия, концептизм.

ABSTRACT

Azovtseva S.V. Stories from Gospels in Baroque Homiletic Discourse (Kyrylo Stavrovets'kyi-Tranquillon and Antonij Radyvylovs'kyj). – The manuscript copyright.

Thesis for a Candidate Degree in Philology (PhD): Specialty 10.01.01 – Ukrainian literature. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

Territorially and mentally, Ukraine is the borderland of different civilizations. Ukraine's geographical location and historical conditions have drastically affected the course of social, political and cultural developments. It appears that Baroque era became an important bridge in convergence of Western and Eastern Europe. Addressing the time-honoured European achievements, the then Ukrainian political and spiritual leaders attempted to integrate them into the national heritage, with education and literature regarded as a key channel of intercultural ties.

It have been studied the methods of comment of the Holy Scriptures of the beginning and the second half of the XVII century. Commented parts of of Kyrylo

Stavrovets'kyi-Tranquilion's and Antonij Radyvylovs'kyj's sermons; new ways of interpreting the gospel material in the sermons structure of Kyrylo Stavrovets'kyi-Tranquilion and Antonij Radyvylovs'kyj have been investigated; the interpretation features of the gospel parable of Kyrylo Stavrovets'kyi-Tranquilion and Antonij Radyvylovs'kyj have been defined; the gospel basis of emotional and aesthetic persuasion have been revealed in the sermons of Antonij Radyvylovs'kyj.

The homiletic literature of the 1600's is one of the most common genres of Ukrainian writings of that period. The late 1500's-early 1600's are noted for the spread of European Reformation and Renaissance humanism ideas throughout the Ukrainian lands of the Rzeczpospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth).

For a long time, an instructive (hortative) sermon whose purpose was a didactic guidance evolved within the Ukrainian oratory prose. Such sermons were compiled on the basis of a consistent interpretation of the Gospel texts. They were printed in the form of didactic Gospels, which before that had been spread as manuscripts. The typical form of a sermon in the didactic gospels of the late 1500's – early 1600's was an exegetic homily.

In addition to authoritative Bulgarian and Greek sources, Ukrainian *kaznodiias* (preachers) increasingly used the works of their Catholic and Protestant counterparts. This can be traced in the printed *Didactic Gospels* (1615, 1637), which, on the one hand, imitated the texts of Callistus, and, on the other hand, acquired the features of modern Catholic and Protestant texts of a similar genre. This was manifested in the use of *prosta mova* ("simple language", bookish Belarusian-Ukrainian), in the clarity of "*kazannia*" ("sermon"), in the avoidance of complex interpretations and dominance of the moral and educational element, as well as in the change of the principle of the sermon structure. Each section began with a Gospel passage, followed by a detailed retelling of a parable, or an episode, or a story with a consistent interpretation of each phrase, and ended with an instructive or moral conclusion. Hence, the didactic gospels of the early 1600's were indicative of the significance for their compilers of both, the Byzantine tradition and the changes in the Baroque literature of that time. On the one hand, those collections were intended to preserve traditions, and, on the other hand, to assimilate and use the patterns of Western sermon literature.

Within the same line and trend is also *Didactic Gospels* by Kyrylo Stavrovets'kyi-Tranquilion, which is illustrative of the evolution of the sermon as a genre: from a homily to a new type, a rhetorical sermon, which became widespread in Ukrainian literature in the late 1600's. Besides, the collection was positioned at an intermediate place between the church's instructive (hortative) gospel and the collection of topical (panegyric) *kazannia* (sermons).

Since the early 1600's the Ukrainian sermon had acquired some new features, which was due mostly to the socio-historical changes. A major role in the development of church oratory prose was played by the instructors of the Kyiv-Mohyla Collegium, whose rhetoric textbooks relied on both the ancient theory of rhetoric art and the Baroque works of the literati from Central and Western Europe.

Antonij Radyvylovs'kyj was a Kyiv-Mohyla Collegium alumnus, so his sermons were built on the premises of Rhetoric art. An expert in a topical sermon, he used the setup of the topical tale, the homily and the sermon on the basis of allegory.

He acquired the manner (style) of compiling the sermons, including, among other things, *conceptismo*. He saw his calling as a preacher in righting the behaviour of his readership. In this vein, not only did he endeavour to create a "*concepto*" to interest the readership, but also elaborated the subject and structural aspects, taking into account the communicative setting and focusing on the cognitive background of his recipients. All of these were also meant to produce an aesthetic delight in the reader (listener).

The manifested feature of Baroque thinking was *conceptismo* (or euphuistic style). The category of *concepto* (or conceit) was intrinsic to Baroque sermon literature. Therefore, the Baroque tendencies, including, among other things, *conceptismo*, could not but affect the manner (style) of Antonij Radyvylovs'kyj's sermons. *Conceptos* were most often created for the interpretation of the relevant places in the Bible or served to explain a certain opinion or teaching, relating to the matters of faith and morality. Not only did the preacher endeavour to create a "*concepto*" to interest the readership, but he also took into account the communicative setting and focused on the cognitive background of his recipients.

The 1600's preachers set themselves the goals: to teach and instruct their listeners to do good deeds. As a source for compiling those instructions, they resorted to the texts of the Holy Scripture and the works of the Church Fathers. Accordingly, the teaching of the preacher could not disagree with the teachings of Christ, the Apostles, the Holy Fathers, and the entire Orthodox Church. As a result of the study of the sermons from the collections of *Uchytelne Yevanheliie* ("Didactic Gospel") and *Vinets Khrystov* ("A Garland for Christ's Wreath"), it seems warranted that Kyrylo Stavrovets'kyi-Tranquilion can be viewed as an author of the transitive type of a sermon, whereas Antonij Radyvylovs'kyj can be described as an author of a new type of a sermon.

Keywords: Baroque, homily, sermon, Didactic Gospels, persuasion, *conceptismo*.